

Н. Гаврилюк, канд. філол. наук

Виміри світу в поемі "Невольник" Тараса Шевченка

Категорія "світ" належить до філософських і розглядається не ізольовано, а у відношенні до людини. Система "людина-світ" може трактуватися як основне питання філософії, на яке кожна епоха шукає власний розв'язок [3, 41 – 42]. Відображення світу в людській свідомості відбувається не дзеркально, а крізь призму потреб і інтересів людини [10, 162, 300]. Звідси впливає розмаїття світосприйняття. Вказане явище можна простежити і на прикладі окремої особистості. В даному випадку підставою багатовимірності є точка, з якої світ сприймається [9, 22 – 35]. Поміж художніх текстів особливо багатовимірною є поезія Тараса Шевченка. За словами В. Шевчука, "універсальна картина світу й людини в ньому, народів та України серед них... подається напрочуд широко і, скажемо, в такому вимірі та обрисі, якого українська література не створила ані до Т. Шевченка, ані після нього" [13, 258]. Досить повно елементи цієї картини подано в поемі "Невольник", яка і стане предметом пильнішого аналізу.

Світ природи займає значне місце у поезії Шевченка та характеризується відкритістю. Відкритість тут розглядаємо, виходячи з концепції Гайдеґґера, який писав, що "тварина, квітка є всім тим, не здаючи собі з того справи, і вони мають таким чином перед собою і понад собою ту несказанно відкриту свободу..." [1, 235]. Свобода ця полягає у вписаності в світ позачасовий, пов'язаний з символікою кола, вічності. Прикладом можуть бути уривки з поеми "Невольник":

Минають дні, минає літо,
Настала осень, шелестить
Пожовкле листя, мов убитий
Старий під хатою сидить,
Дочка нездужає Ярина;
Його єдина дитина
Покинуть хоче. [12, 214];
І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї;
І Ярина вийшла з хати
На світ божий глянуть [12, 214].

Єдиний ритм життя дає людині відчуття гармонії, впорядкованості. Тому означення "божий" – то не тільки створений Богом, але й причетний до Бога, ідеальний світ. Коли ж людина протиставляє себе природі, людське життя переходить у виміри лінійного часу з його кінченістю і тимчасовістю. Таким чином, особливої гостроти набуває метафізичний вимір світу, що виявляє себе в опозиції "цей світ"

(матеріальний, дочасний) і "той світ" (духовний, вічний), тобто у вимірі вертикалі. Поет висловлює сподівання:

Тихими речами
Проговориш: "Я любила
Його на сім світі
Й на тім світі любитиму" [12, 207].

Припускають, що ці рядки (як загалом рядки 1 – 40) адресовані Г. Закревській [11, 39]. Цікаво поглянути на звертання, які використовує Шевченко в названому уривку. Найактивніше з них зоря (тричі), зіронька (один раз). Ці слова, як і синонімічні до них, активно використовуються в українському фольклорі та художній літературі [8, 20].

За посередництвом такого звертання адресат поеми ідеалізується, а його вплив на життя визначається як постійний. Світанок і сутінки – то не тільки крайні точки доби, але й межові життєві стани. Характерно, що останнє звертання до зорі в Шевченка розширене ("О мій тихий світе, // Моя зоре вечірняя"). Оце звертання "тихий світе", неодноразово звучить у християнських молитвах і піснеспівах. Як зазначає В. Яременко, "Шевченкові, з його гуманістичним світосприйманням і тяжінням до алегорій і символів, ці християнські знаки могли глибоко імпонувати. Не знаємо, чи був Шевченко добре обізнаним із історією розвитку вечірні, але в його творчості зустрічаємо згадані вище означення Господа" [14, 25]. Звичайно, в поемі "Невольник" звертання "тихий світе" не є звертанням до Бога, бо нижче ми читаємо:

Я буду витати
Коло тебе і за тебе
Господа благати [12, 207].

Отже, йдеться про когось, хто за цінністю і місцем у поетовому світі мало чим поступається Богові. Зваживши на полісемантичність Шевченкової творчості, ми схильні вбачати в цьому звертанні алегорію України. Думаємо, таке твердження має під собою підстави. Досить згадати зачин вірша "Розрита могила": "Світе тихий, краю милий, // Моя Україно..." [6, 196]. В поемі "Гамалія", приміром, звертаючись до Господа, поет каже: "О милий Боже України!" [12, 151]. Це дуже показово, бо демонструє, що світ метафізичний сприймається у Шевченка в національного вимірі. Розглянемо молитву козака за свою доньку Ярини.

В твоїх руках все на світі,
Твоя всюди воля!
Нехай буде так, як хочеш...

У Біблії: "Отче мій, коли ця чаша не може минути, щоб я її не пив, хай буде твоя воля." [7, 41]. Це зіставлення молитви із твору Т. Шевченка з молінням Ісуса Христа в Гетсиманії (див. Матвія 26: 42). Козак усвідомлює Бога як Вседержителя, чия воля чиниться "як на небі, так і на землі". Для нього хвороба та можлива смерть доньки – найбільше

терпіння. Тому паралель із Святим Письмом, а саме з подіями в Гетсиманському саду, художньо вмотивована. Власне, окремі рядки думи, яку виконує Степан, теж мають характер молитви:

Ой Спасе наш Межигорський,
Чудотворний Спасе,
І лютому ворогові
Не допусти впасти

В турецькую землю, в тяжкую неволю [12, 217]!

Згадуються й інші молитви – Ярини за Степана (під час прощ) та за одруження з ним (після повернення Степана додому). Крім того, дотичність до надприродного спостерігаємо в епізоді відвідин Яриною ворожки, коли остання відкриває завісу над невідомим: "...Вийшла з хати // На світ божий дивуватись // Яриночка, та не Бога // Святого благати, // А нищечком у ворожки // Про його спитати. // І ворожка ворожила, // Пристріт замовляла [12, 215]...

Ворожіння в християнській традиції сприймається як гріховне (невипадково поет вживає слово "нищечком"). Але в народній пам'яті живе й дохристиянське уявлення про ворожку. Там ворожка – це людина, що допомагає іншим, виступає знахаркою, знає майбутнє. Початково вона не мислилася як щось вороже, причетне до нечистої сили. Це була просто людина, якій було відкрите таємне, яка відала, більше, ніж інші (як у поемах "Тополя" чи "Відьма"). Таке народне уявлення притаманне й Ярині. На дивну поведінку Степана після розмови з батьком Ярина реагує словами:

Може, й справді нездужаєш?

Я зілля достану,
Я побіжу за бабою...

Може, це з пристріту [12, 211]?

Якщо зіставити два уривки, то виразно видно синонімію між словами "баба" та "ворожка". У свідомості Ярини тісно переплетено народний і християнський світогляд. Характерно, що після згадки про знахарку дівчина звертається до Бога:

О Боже мій, світе!

Що тут діять? Батька нема,

А він занедужав [12, 211]...

Звертання "світе", апелює до розуміння Бога як світла, підтвердженням чого є рядки з першої глави Євангелія від Йоана: "Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово – було Бог. У ньому було життя, і життя було – світло людей. Справжнє то було світло – те, що просвітлює кожну людину. Воно прийшло у цей світ" [7, 113]. Тут варто згадати ще один вимір слова "світ" – етимологічний.

В етимологічному вимірі простежується первісне значення слова "світ" – щось світле. Доки людина жила в злагоді з природою, за її циклічними вимірами часу, вона була часткою божого творіння,

відчувала свою належність до Бога, а отже, й до світла. Подібна причетність осягається не лише через природній цикл, але й через особистісне переживання подій Священної Історії в циклі церковних свят. Зауважимо, що розлука і зустріч головних персонажів поеми "Невольник" відбувається на зелені свята (знову коло як символ вічності). Не можна забувати також і того, що означення "божий" у площині народної етики розглядалося як синонімічне до "праведний". А праведний етимологічно – той, хто відає правду. Звернімо увагу на те, що в Біблії Ісус іменується правдою, а пророки (Малахія, для прикладу) називали Його Сонцем правди: "Для вас же, що боїтеся імені Мого, зійде сонце правди, і в його промінні буде спасіння" [7, 1070]. В поемі "Невольник" ми зустрічаємося з етимологічним значенням слова "світ", але слово це виступає синонімом до сонячного світла, до світання:

І світ настав, а Ярині
Не спитьсья – ридає [12, 212].

Світ матеріальний перестає сприйматися людиною як світлий, бо людина йде на "розрив" з природою, з Богом, з божими заповідями. Вона не включена в ці світи, а протиставлена їм. Параметри світу, в якому мислить себе людина внаслідок такого поділу, можна визначити як лінійність часу та горизонталь простору.

Суспільно-історичний вимір світу вперше виявляється у поділі матеріального світу на "свій" і "чужий". Подібне розмежування зустрічається вже в ранніх творах Шевченка. Характерно, що мандри в чужий світ завжди пов'язані з прагненням знайти долю, однак доля в розумінні поета нерозривно поєднана зі своїм світом. Таке тлумачення знайдемо і в поемі "Невольник":

Той блукає за морями,
Світ переходжає,
Долі-доленьки шукає –
Немає, немає [12, 208]...
А треба буде; два-три годи
Нехай по світу погуляє
Та сам своєї пошукає,
Як я шукав колись [12, 208]...

В основу даного поділу покладено не так географічний критерій (він теж має місце в творі: Київ, Почаїв, Дніпро, Дунай; Гендер, Кубань), як духовний і історичний. Тому суспільно-історичний вимір світу чи не найбільшою мірою відображає бачення Шевченком національного буття (хоч кожен вимір світу, названий вище, певною мірою поєднаний з національним буттям). Початок основної дії подає ідеалізовану картину буття:

Ще на Україні веселі
І вольнії пишались села
Тоді, як праведно жили

Старий козак і діток двоє...
Ще за гетьманщини старої
Давно се діялось колись [12, 208].

Ключовим в цьому уривку є поняття волі: "вольнії села", козак (нагадаймо значення цього слова: "вільна людина"), гетьманщина як оборонець національної волі. Ідеалізована картина життя якраз і постає наслідком зовнішньої і внутрішньої свободи. Внутрішня свобода виявляється через праведне життя, тобто гармонію з Богом і світом, про що вже мовилося. А доповнюється оте відчуття через архетип хати з садочком. "Така Україна, – за словами Оксани Забужко, – країна дитинства і водночас потойбічного, позасвітнього блаженства, тобто в обох випадках, без-свідомого: до-свідомого і після-свідомого стану, – країна, де душа... у вічній теперішності (дитинство бо є входженням індивіда в час)" [6, 113]. В певний момент ця дитинність і відкритість руйнується під тиском обставин. У випадку Ярини світ руйнується від передчуття лиха: "А лютеє лихо // В самім серці ворухнулось // І світ запалило" [12, 214].

Для Степана руйнування звичного світу має цілком зримі образи чужини і чужих людей. Батько хлопця розглядає перебування Степана за межами рідної домівки, як нагоду повчитися, збагатитися досвідом.

А поки що треба буде
І на чужі люде
Подивитись, як там живуть... –
Все треба знать [12, 210]...
А коли згубиш, поживеш
Моє добро! То хоч звичаю
Козацького наберешся
Та побачиш світа,
Не такого, як у бурсі,
А живі мисліте
З товариством прочитасш [6, 210]...

Дослідники зауважують також подібність міркувань старого козака з поеми "Невольник" і Тараса Бульби з однойменного твору Миколи Гоголя [2, 22 – 23]. Невипадково досвід дієвий ставиться поетом вище теоретичних міркувань, світу книжності. Цей досвід подається через місткий образ – "живі мисліте". З одного боку, живі літери – наука не мертва, а та, за якою стоїть дух козацького звичаю. З іншого ж, назви літер старослов'янської абетки – це слова зі своїм значенням. В такому річищі образ розшифровується як "живі думки". Здатність самостійно мислити надзвичайно важлива для формування не тільки окремої особистості, а й національної спільноти. Бо в іншому випадку, спільнота ота приречена на маніпулювання іншими народами, на статус невольників (досить пригадати "І мертвим, і живим..."). Полісемантичність образу невольника в однойменній поемі Тараса

Шевченка величезна. Степан, переживши неволю, змінюється настільки, що батько його не впізнає, запитуючи:

Де ти в світі погибаєш,
Сину мій єдиний [12, 217]?

Невпізнання приходить від суттєвих змін у зовнішності Степана. Але юнак змінився і внутрішньо. Він втратив зір фізичний, натомість набув духовний, його знання про світ змінилися. Ось чому, оповівши про перипетії історії (тобто знаючи про них), Степан зауважує:

Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю,
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю [12, 219]...

Зауважимо, що Степан став кобзарем. Кобзар – знакова фігура в образному світі Шевченка. Це людина, яка володіє вищим знанням, що рідко сприймається оточуючими. Така людина є силою, що пробуджує національну свідомість народу. Невипадково, в репертуарі кобзарів важливе місце посідав героїчний епос. Він був покликаний донести "славу козачу", розворушити дух українців, вивести їх із стану неволі (насамперед внутрішньої, суб'єктивної). В "Невольнику" дума не лише є знаком, за яким Ярина впізнає брата. Вона виконує і інші важливі функції:

співвіднесення з думами ранішого часу забезпечує відчуття тяглості історії, поривань українців до свободи (переважно об'єктивної). Водночас така постійність нашоухує на думку про фатум невільництва. Згадаймо слова Степанового батька:

Бо й я таки гуляв колись
В турецькій неволі [12, 219].

дума засвідчує участь Степана у визвольній боротьбі зі зброєю в руках. Він причетний до героїчного, оскільки відстоював право своєї землі не бути колонією. А тому Степан наділений особливим статусом подвійно – своїм чином і своїм словом;

минуле, про яке йдеться в думі, подається з невеликої часової віддалі: п'ять років у вимірах художнього часу. Гадаємо, що ця художня умовність має на меті показати, що минуле і теперішнє не такі далекі один від одного, як це може видатися на перший погляд;

дума піднімає проблему яничарства ("турки-яничари ловили"), хоча залишає її між рядків.

Як зазначає Зіна Генік-Березовська, "на кожному кроці Шевченко виражає свій патріотизм, палкий і безкомпромісний, що розростається у всеобіймаюче чуття любові до всіх "ображених і принижених". В її інтенсивності українського поета можна порівняти з Байроном, який прагне звільнити всі народи, вимагає свободи вчинку і слова. Але у Шевченка ця любов не переходить в екстаз або сповнений суперечностей титанізм... вона сповнена врівноваженої ласкавої

мудрості, крізь яку чути тони трагічного смутку" [4, 36]. Оті тони виразно проглядають у розповіді Степана, що являє собою сконденсований виклад української історії д. п.18-го ст.: "Як Січ руйнували, // Як москалі срібло-злото // І свічі забрали // У Покрові; як козаки // Вночі утікали // І на тихому Дунаю // Новим кошем стали; // ...І як степи запорозькі // Тоді поділили // І панам на Україні // Люд закріпостили" [12, 219].

Отже, йдеться про глобальну неволю як національну (утискання прав Москвою), так і соціальну (закріпачення людей). Цікаво, що об'єктивна неволя українців розглядається поетом у співвідношенні з трьома народами: турками, поляками, росіянами. І міра неволі істотно різниться, що блискуче показано в наступному уривку:

Ляхи були, усе взяли,
Кров повипивали!
А москалі і світ божий
В путо закували.
Отаке-то! Тяжко, тату,
Із своєї хати
До турчина поганого
В сусіди прохатись [12, 219 – 220].

Неволя турецька важка відірваністю від християнства, не випадково турчин "поганий", поганин. Але більших мук і поневолення зазнає український народ від сусідів-християн – поляків і росіян. Останнє настільки важке, що виникає припущення про можливість "до турчина в сусіди прохатись". Тут вдруге виникає архетип хати. Цього разу він має розширене значення – народ. А тому прохатись у сусіди – це бути в ролі попихачів у турецькій "хаті". Така перспектива безрадісна, оскільки принципово не змінює підневільного становища українців. "В самому серці своєму історія України має глибоку дисгармонію, що тяжіє як прокляття над її долею. Ідея переображення, так традиційна для української літературної традиції, перетворення України переноситься у майбутнє. Поет свідомо осмислює себе у функції пророка, який творить картину прийдешнього золотого віку порятунку як проект українського майбутнього" [5, 167]. Прокляття невірництва можна подолати лише збудувавши власну хату. Тільки маючи її, можна почуватися внутрішньо та об'єктивно незалежним. Тому закономірною виглядає іділія наприкінці твору. Степан створює родину, родина ж завжди тісно сплетена з архетипом хати. Характерно, що в творі простежується зв'язок між поколіннями: старий козак – Ярина та Степан – їх синок. Кожну ланку можна розглядати як алегорію часу: минулого, теперішнього та майбутнього. І саме в майбутнє переносяться всі сподівання щодо кращої долі. А оскільки хата і родина в концепції Шевченка невід'ємні від поняття України, то можливість кращої долі для неї теж бачиться в майбутньому. Степан завершує свою розповідь словами: "Тепер, кажуть, в Слободзеї // Останки збирає // Головатий та на Кубань // Хлопців

підмовляє. // Нехай йому Бог допоможе! // А що з того буде, // Святий знає: почуємо, // Що розкажуть люде [12, 220].

Спектр вимірів світу в творчості Шевченка загалом і в поемі "Невольник" зокрема доволі широкий. Це і вимір природи, і топонімічний, і метафізичний, і етимологічний, і суспільно-історичний, книжний, і символічний і інші, ще не спостережені або не вповні висвітлені. Кожен з них розглядається поетом крізь призму божих заповідей та світогляд і інтереси українського народу.

Дослідження образу світу в українських письменників допомогло б глибше пізнати психологію і філософію українців, розкрити, як відтворювала зв'язки "людина – світ" кожна творча особистість. І виняткове місце в цьому дослідженні належить Т. Шевченкові. Бо невичерпність Шевченкової творчості, на нашу думку, криється не тільки в глибині і обширі створеного світу, а й у вічній актуальності порушених проблем.

1. *Антологія* світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. – Л., 2001;
2. *Бородін В. С.* Соціально-побутові поеми Т. Г. Шевченка періоду "Трьох літ". – К., 1958; 3. *Введение в философию: Учебник для вузов.* / Под общ. ред. И.Т. Фролова. – В 2 ч. – М., 1990. – Ч. 1; 4. *Геник-Березовська З.* Шевченко і європейський романтизм // *Радянське літературознавство.* – 1965. – № 3;
5. *Горський В.* Історія української філософії. Курс лекцій. – К., 1996; 6. *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. 2-ге вид., виправлене. – К., 2001; 7. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту Українського Біблійного Товариства,* 1994; 8. *Синиченко О.* Уроки української лексики // *Урок Української.* – 2004. – № 10;
9. *Успенский Б.* Поэтика композиции. – Санкт-Петербург, 2000; 10. *Философия. Учебное пособие для студентов вузов.* / Под ред. Е.В. Осичнюка, В.С. Зубова. – К.: Фита, 1994; 11. *Шевченківський словник.* / За ред. Є.П. Кирилюка. – В 2 т. – К., 1978. – Т. 2; 12. *Шевченко Т.* Повне збір. тв. У 12 т. – К., 1989. – Т. 1; 13. *Шевчук В.* "Personae verbum" (Слово іпостасне): Розмисел. – К., 2001; 14. *Яременко В.* "І світ ясний, невичірній тихо засіяє" // *Слово і час.* – 2003. – № 3.